

Świeżyński, Krzysztof

Wstępne wyniki badań nad szczątkami z grobów koni odkrytych na terenie Tumian w pow. olsztyńskim

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 229-236

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WSTĘPNE WYNIKI BADAŃ NAD SZCZĄTKAMI Z GROBÓW KONI ODKRYTYCH NA TERENIE TUMIAN W POW. OLSZTYŃSKIM

Pochówki, podczas których zwierzęta składano do oddzielnych grobów bądź wyposażano nimi groby ludzkie, trafiają się w różnych okresach i kulturach. Znajdowano je również na terenie Polski, a wyniki badań nad nimi stanowią treść licznych opracowań zarówno archeologicznych¹, jak i archeozoologicznych. Przykładem tych ostatnich mogą być prace dotyczące stosunkowo licznych grobów bydła², grobów psów³, grobu jelenia⁴, czy wreszcie grobów koni⁵. Groby bydła pochodziły z epoki kamiennej i IV—V okresu epoki brązu, groby psów z epoki kamiennej oraz z okresu późnolateńskiego, również z epoki kamiennej pochodził grób jelenia, a gro-

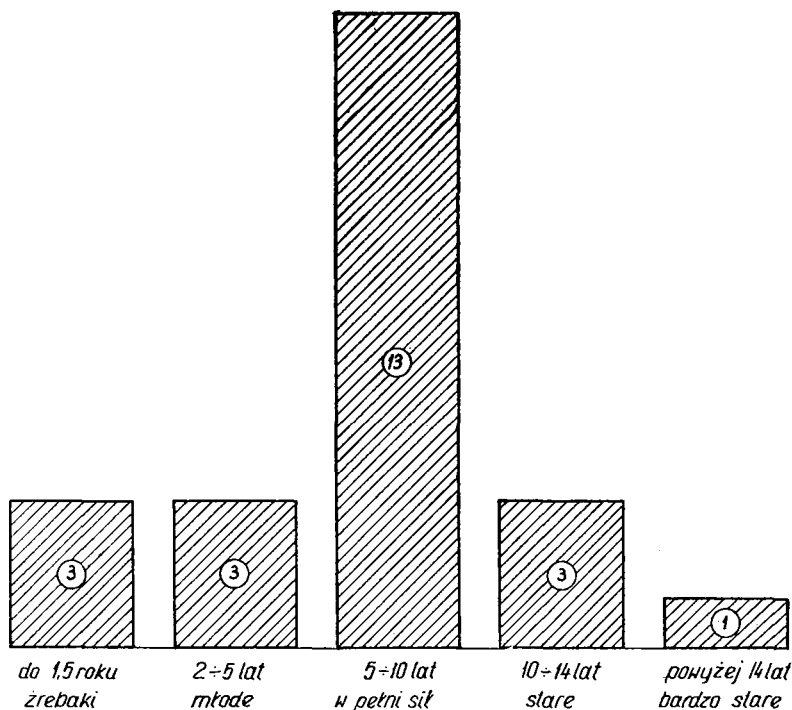
¹ L. Gabalówna, *Późnolateńskie groby psów z Łęczycy-Dzierzbietowa, Strzelc, pow. Mogiło i Zgłowiączki, pow. Włocławek*, Acta Archeologica Univ. Lodzianis, No 18, 1956, ss. 15—27; taż: *Pochówki bydłecze kultury amfor kulistych ze stanowiska w Brześciu Kujawskim*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Arch., nr 3, 1958, ss. 63—103; Z. Jakimowicz *o w a, Groby zwierzęce ze Złotej pod Sandomierzem*, Z Otchłani Wieków, R. 2, 1927, z. 3, ss. 33—37; J. Jaskanis, *Pochówki z koźmi na cmentarzach protojańskich z okresu rzymskiego i wędrowek ludów*, Rocznik Białostocki, t. 8, 1968, ss. 77—110; tenże, *Cmentarzyska kurhanowe ze stanowiska II w Korklinach, pow. Suwałki*, Rocznik Białostocki, t. 9, 1970, ss. 147—176; K. Jażdżewski, *Neolityczne groby zwierzęce z Kujaw*, Z Otchłani Wieków, R. 11, 1936, ss. 41—50; T. Wiślański, *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Polskie Badania Archeologiczne, t. 13, 1966, ss. 73—75.

² K. Świeżyński, *Analiza szczątków kostnych neolitycznych grobów zwierzęcych z Brześcia Kujawskiego*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, nr 3, 1958, ss. 109—126; tenże, *Szczałki kostne z grobów zwierzęcych kultury amfor kulistych na Kujawach*, Polskie Badania Archeologiczne, t. 13, 1966, ss. 268—278; P. Wyróst, *Groby krów z ciałopalnego cmentarzyska kultury łużyckiej w Glinianach pow. Wołów*, w: *Streszczenia Referatów IX Zjazdu Polskiego Towarzystwa Anatomicznego*, Poznań 1971, s. 42.

³ K. Świeżyński, *Analiza szczątków kostnych z grobu psa ze stanowiska Łęczycy-Dzierzbietów*, Acta Archeologica Universitatis Lodzianis, No 18, 1956, ss. 29—34; M. Kubasiewicz, *Kości zwierzęce z kurhanu III w Strzelcach, pow. Mogiło*, Polskie Badania Archeologiczne, t. 13, 1966, ss. 263—267.

⁴ M. Kubasiewicz, op. cit., s. 263.

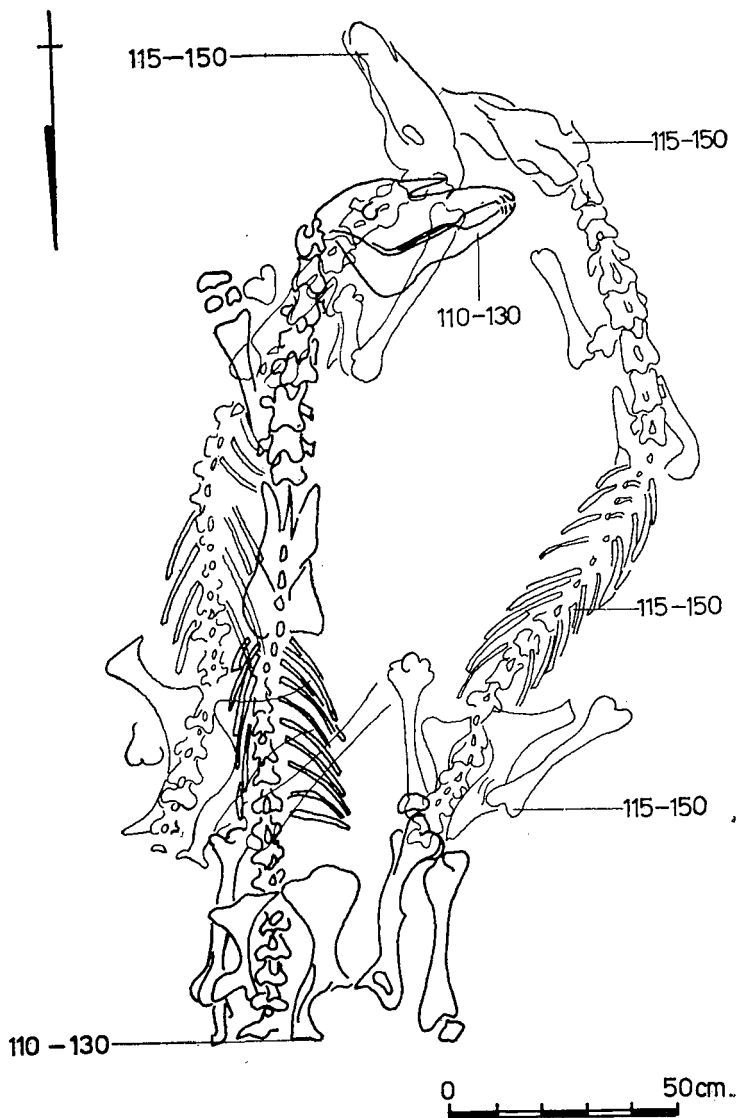
⁵ K. Krysiak, S. Serwatka, *Groby koni w jańskich kurhanach z Korklin na Suwalszczyźnie*, Rocznik Białostocki, t. 9, 1970, ss. 211—228; S. Serwatka, *Szczałki kostne z cmentarzyska okresu rzymskiego i wędrowek ludów w Netcie*, Rocznik Białostocki, t. 9, 1970, ss. 229—236.

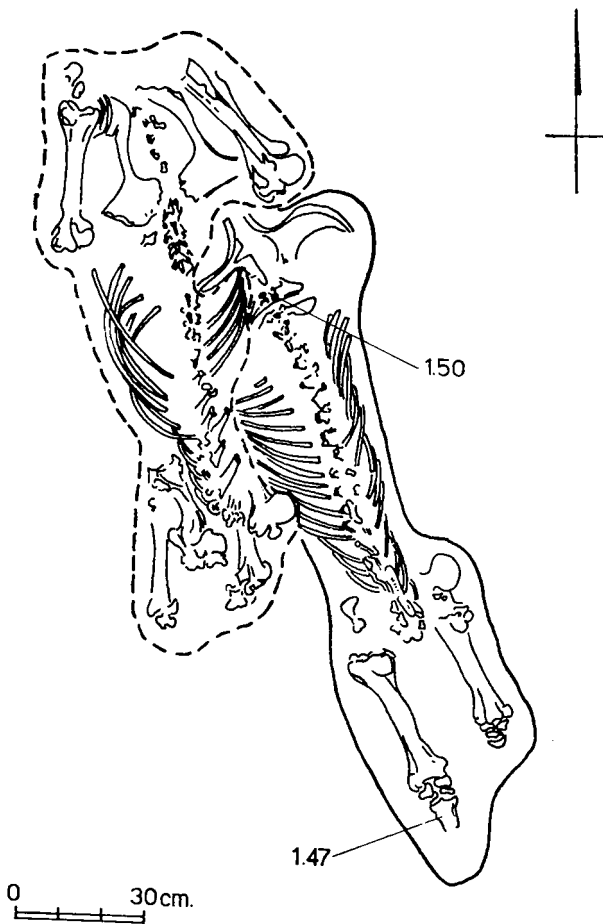
Ryc. 1. Ilustracja graficzna podziału koni z Tumian według grup wiekowych.

by koni z pierwszej połowy i połowy pierwszego tysiąclecia n.e. A więc różnice chronologiczne jak i kulturowe są znaczne. Zestawienie ich razem miało jedynie uwidocznic specyfikę stosunków, jakie kształtowały się między człowiekiem a niektórymi gatunkami zwierząt na przestrzeni dziejów, gdyż kulturowy charakter owych pochówków zdaje się nie ulegać wątpliwości. Zbyt niska liczba przypadków nie pozwala wysuwać daleko idących wniosków. Jeden rysuje się wyraźnie, mianowicie że pochówki niemal wyłącznie dotyczyły zwierząt domowych.

Omawiane szczątki z Tumian wydobyto podczas prac prowadzonych przez Instytut Historii Kultury Materialnej PAN w sezonach wykopaliskowych 1969, 1970 i 1971. Pracami kierował dr Krzysztof Dąbrowski. Stanowisko określono jako cmentarzysko, a groby datowano na V—VIII wiek. Materiał pochodzi z 17 grobów i „skupiska kości” na terenie aru 49 (por. tabela 1). Zawierał on szczątki kostne co najmniej 33 koni, z czego 30 wydobyto z grobów, a 3 znajdowały się na „skupisku”. Katalog szczegółowy szczątków oznaczonych obejmuje 6167 pozycji. Wartość badanego materiału podnosi fakt, że w większości przypadków można było ustalić ich przynależność do poszczególnych osobników. Z morfologicznego punktu widzenia niekorzystnym zjawiskiem jest niemal całkowity brak zachowanych w całości lub chociażby częściowo czaszek. Z dwóch, które się zachowały, czaszka konia nr 21 ze

Ryc. 2. Tumiany, pow. olsztyński. Zbiorowy grób V, konie nr 8, 9 i 10.
Rys. W. Gamszer

Ryc. 3. Tumiany, pow. olsztyński. Podwójny grób XV, konie nr 26 i 27.
Rys. K. Milewski

względem na jego młody wiek jest mniej przydatna dla charakterystyki morfologicznej koni z Tumian.

Badania osteometryczne, możliwe do przeprowadzenia na licznych szczątkach, są w toku i powinny dostarczyć wielu danych, które znacznie poszerzą nasze wiadomości o poszczególnych osobnikach. Publikowane wyniki opierają się wstępnie na analizie gatunkowej i anatomicznej materiału oraz na obserwacjach lepiej zachowanych fragmentów szkieletów. Dane katalogowe porównano z rysunkami grobów wykonanymi przez eksploratora w trakcie prac wykopaliskowych. Na tej podstawie sporządzono przytoczone niżej krótkie charakterystyki poszczególnych grobów. Dane zawarte w tabeli 1 są syntetyczną ilustracją materiału co do pici i wieku pogrzebanych koni.

Grób I zawierał jedynie 20 fragmentów kostnych konia, z czego przynależność do tego samego osobnika można było stwierdzić tylko w stosunku do 8. Nie daje to więc podstaw do jakichkolwiek uogólnień.

Grób II. Wśród szczątków z tego grobu stwierdzono ułamki kości koni, pochodzące co najmniej z dwóch osobników (nr 2 i 3). Stan ich zachowania nie pozwala na charakterystykę zarówno całego znaleziska, jak i poszczególnych zwierząt.

Grób III był grobem zbiorowym. Wśród szczątków zwierzęcych znajdowały się w nim kości trzech koni i fragment szczęki świni. Ze względu na zły stan zachowania szczątków określono wiek jedynie konia nr 4. O koniach nr 5 i 6 można powiedzieć tylko tyle, że były to samce o ukończonym procesie wzrostu. Kręgi pierśsiowe konia 6 mają zmiany wskazujące na przebyty proces zapalny połączony z deformacją trzonów kręgowych. Konie 4 i 5 leżały obok siebie w pozycji brzuszno-grzbietowej przodem skierowane na południe, z głowami zwróconymi w lewo w kierunku konia nr 6. Kończyna przednia prawa konia nr 4 wysunięta była do przodu. Konia nr 6 usytuowano na wschód od pozostałych. Z rysunku trudno ustalić jego ułożenie, ale z analizy anatomicznej wynika, że zwierzę podobnie jak dwa poprzednie, pogrzebano w całości.

Grób IV. W grobie tym zachowały się (w bardzo złym stanie) nieliczne ułamki kończyn konia oznaczonego nr. 7. W przypadku, gdyby zwierzę ułożone było w pozycji podobnej do poprzednio opisanych, nasuwa się podejrzenie, że w grobie wskutek wtórnej interwencji człowieka zniszczono górną partię szkieletu wraz z przylegającą do niej częścią nadosiową. Podejrzenie takie potwierdza notatka eksploratora o częściowym zniszczeniu grobu.

Grób V był grobem zbiorowym, w którym złożono w całości trzy konie-samce, oznaczone numerami 8, 9 i 10. Stan zachowania kości wszystkich trzech jest dobry. W materiale reprezentowane są wszystkie części szkieletów, co wskazuje, że złożono je do grobu w całości. Przypuszczenie takie potwierdza szkic znaleziska, przy czym na rysunku widoczne są niemal całe czaszki, które niestety do naszych rąk dotarły w formie drobnych ułamków. Zwierzęta ułożone były w grobie w pozycji brzuszno-grzbietowej przodem skierowane na południe. Konie 9 i 10 leżały obok siebie z głowami zwróconymi na wschód w kierunku konia 8. Kończyny przednie prawe koni 9 i 10 i lewa przednia konia 8 wysunięte były do przodu z silnie zgiętymi stawami nadgarstkowymi. Ułożenie kości pozostałych kończyn u wszystkich koni świadczy, iż podwinęto je celowo pod tułów.

Grób VI zawierał szczątki jednego konia oznaczonego nr. 11. Koń ułożony w pozycji brzuszno-grzbietowej z kończynami podwinętymi pod tułów, skierowany był wyciągniętą do przodu głową na południowy wschód. Za pewną osobliwość tego szkieletu można uznać fakt, iż posiada on siedem kręgów lędźwiowych przy normalnej liczbie kręgów w odcinku piersiowym i krzyżowym kręgosłupa.

Grób VII. Złożono tu konie oznaczone numerami 12 i 13. Lepiej zachował się kościec konia 12. Zwierzęta leżały obok siebie w pozycjach brzuszno-grzbietowych, przodem skierowane na południe z lekkim odchyleniem na wschód. Głowy zwrócone miały nawzajem ku sobie. Układ kości uzmysławia, że konie złożono do grobu w całości. Warto dodać, że kości stępu konia nr 12 wykazują nieznaczne zmiany typowe dla schorzenia zwanego włogacizną lub szpatem.

Grób VIII był znowu grobem zbiorowym. Wydobyte z niego szczątki należały co najmniej do czterech koni dorosłych. Oznaczono je numerami 14, 15, 16 i 17. Trzy z nich to z pewnością samce o dającym się bliżej określić wieku (por. tabela I). Powierzchnie trące zębów policzkowych konia 17 starte są nierównomiernie, co

świadczy o nieprawidłowym zgryzie. Również kości stępu u tego zwierzęcia wykazują znaczne zmiany świadczące o przebyciu przewlekłego stanu zapalnego. Ułożenie zwłok można określić jedynie (i to w dużym przybliżeniu) w stosunku do koni 14 i 15. Głowy ich skierowane były na południowy wschód.

Grób IX był grobem, do którego złożono w całości dwa dorosłe konie-samce, oznaczone numerami 18 i 19. Wśród szczątków konia 18 brak ostatnich kręgów piersiowych oraz odcinka lędźwiowego i krzyżowego kręgosłupa, w wyniku wtórnego uszkodzenia grobu. Konie ułożone były jeden obok drugiego, ze zwróconymi ku sobie i skierowanymi na południe głowami. U konia 19 kończyna przednia prawa wysunięta była do przodu. Pozostałe kończyny obydwu osobników zostały podwinęte pod tułów. Kości stępu prawego konia 19 wykazują ślady po przebytym stanie zapalnym.

Grób X zawierał szczątki jednego konia oznaczonego nr. 20. Wprawdzie wiek kości z powodu młodego wieku zwierzęcia (por. tabela 1) uległa rozpadowi, ale szczegółowa analiza anatomiczna wskazuje, że konia pogrzebano w całości, układając go w pozycji brzuszno-grzbietowej, z przodem skierowanym na południe i zwróconą na wschód głową. Kończyny podwinęte zostały pod tułów.

Grób XI podobnie jak poprzedni był grobem pojedynczym. Wydobyte z niego szczątki należały do żrebaka oznaczonego numerem 21. Mimo młodego wieku stan zachowania kości jest dobry. W wyjątkowo dobrym stanie przetrwała czaszka. Zwierzę ułożone było w pozycji brzuszno-grzbietowej i przodem skierowane na południe. Głowa zwrócona na wschód leżała między wysuniętymi do przodu kończynami przednimi, zgiętymi w stawach nadgarstkowych. Kończyny tylne podwinęte zostały pod tułów.

Grób XII był grobem żrebęcia oznaczonego nr. 22. Jego szczątki mimo nie najlepszego stanu zachowania pozwalają na stwierdzenie, że zwierzę pogrzebano w całości. Stosunkowo obszerny zębodoł kłowy, na jednym z fragmentów czaszki, nasuwa przypuszczenie, że był to samiec, aczkolwiek kły młeczne, często w formie szczątkowej, występować mogą również u klaczy. Zwłoki ułożono niemal identycznie jak w grobie XI.

Grób XIII zawierał szczątki jednego konia oznaczonego nr. 23, których przynależność anatomiczna obejmuje wszystkie części szkieletu. Chrzastki nasadowe wskazują na młody wiek zwierzęcia (por. tabela 1). Konia ułożonego w pozycji brzuszno-grzbietowej, z wyciągniętą do przodu głową i podwinętymi pod tułów kończynami przodem skierowano na południe.

Grób XIV. Szczątki z tego grobu należą do szkieletów dwóch koni, które oznaczono numerami 24 i 25. Są one w bardzo złym stanie, co niewątpliwie spowodowało niedokładne wykonanie rysunku. Wyklucza to możliwość opisu ułożenia zwłok. Liczne fragmenty uzębienia pozwoliły na określenie wieku (por. tabela 1).

Grób XV zawierał szczątki dwóch dorosłych koni opatrzonych numerami 26 i 27. Zarówno w nadesłanym materiale, jak i na rysunku grobu brak czaszek. Gdyby nawet uległy rozpadowi składniki kostne czaszki, ocalałyby kości skaliste i zęby, a więc brak jakichkolwiek śladów po czaszkach świadczy może, że zwierzęta pogrzebano bez głów. Zniszczenie ich w późniejszym czasie nie wydaje się możliwe. Przeczy temu zarówno brak śladów przemieszczenia w ułożeniu pozostałych w grobie kości, które niemal idealnie odtwarzają ułożenie zwierząt, jak i brak śladów uszkodzeń samego grobu. Obydwa konie leżały obok siebie w pozycji wielokrotnie już opisywanej, przodami skierowane na południe z lekkim odchyleniem ku wschodowi. Kończyny przednie wysunięte miały do przodu, a tylne podwinęte pod tułów podobnie jak w grobach poprzednich.

Grób XVI był grobem dwóch koni oznaczonych numerami 28 i 29, których szczątki zachowały się w dużej ilości i w dobrym stanie. Wśród szczątków konia 29 znajduje się duży fragment czaszki z żuchwą. Konie pochowano w całości, jeden nad drugim, co wskazywałoby, że pochówki odbyły się w różnym czasie. Obydwa konie przodami skierowano na południe. Głowa konia 29 zwrócona została na zachód, co jest wyjątkiem w dotychczas opisywanym ułożeniu. Kończyny koni podwinęte były pod tułów.

Grób XVII zawierał szczątki konia oznaczonego numerem 30. W nadesłanym materiale znajdują się jedynie fragmenty przedniej części zwierzęcia. Bardzo zły stan zachowania kości utrudnił wykonanie rysunku, co z kolei utrudniło okreś-

lenie ułożenia zwłok. Sądząc z osi kręgosłupa przód konia skierowany był na południowy wschód.

Skupisko kości w obrębie aru 49 zgromadziło wyłącznie szczątki koni. Na podstawie lepiej zachowanych kości długich, przez porównywanie wymiarów kości jednoimiennych i obserwacje powierzchni stawowych dało się wyróżnić mniej lub bardziej kompletne kości trzech koni, które otrzymały numery 31, 32 i 33. Wiek i wielkość każdego z nich były różne. Koń 31 był największy, a 33 najmniejszy z nich (por. tabela 1).

Przytoczone opisy grobów zawierają szereg cech, które wskazują na istnienie pewnych zasad obowiązujących przy pochówkach koni w Tumianach. Wśród trzy-

Tabela 1

Wykaz grobów i pogrzebanych w nich koni z uwzględnieniem wieku i płci (wiek podany w latach)

Numer grobu	Numer konia	wiek	płeć	Numer konia	wiek	płeć	Numer konia	wiek	płeć	Numer konia	wiek	płeć
I	1	?	?	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II	2	?	?	3	?	?	—	—	ż	—	—	—
III	4	6	♂	5	dorosły	♂	6	dorosły	♂	—	—	—
IV	7	3	?	—	—	—	—	—	—	—	—	—
V	8	9	♂	9	10	♂	10	dorosły	♂	—	—	—
VI	11	7	♂	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VII	12	9	♂	13	?	?	—	—	—	—	—	—
VIII	14	6	♂	15	dorosły	?	16	około 12	♂	17	14-17	♂
IX	18	6	♂	19	powyżej 11	♂	—	—	—	—	—	—
X	20	1 i 1/2	♂	?	—	—	—	—	—	—	—	—
XI	21	około 1	?	—	—	—	—	—	—	—	—	—
XII	22	poniżej 1	♂	?	—	—	—	—	—	—	—	—
XIII	23	2 i 1/2	?	—	—	—	—	—	—	—	—	—
XIV	24	10	♂	25	poniżej 3 i 1/2	♂	—	—	—	—	—	—
XV	26	dorosły	?	27	dorosły	?	—	=	—	—	—	—
XVI	28	9-10	♂	29	8-9	♂	—	—	—	—	—	—
XVII	30	9	♂	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Skupisko kości	31	6	♂	32	8-9	♂	33	11-12	♂	—	—	—

dziestu trzech zbadanych koni dwadzieścia pięć pochowano na pewno w całości, a jedynie dwa (nr 26 i 27), prawdopodobnie przed pochówkiem, pozbawiono głów. Wydaje się, że braki w szkieletach pozostałych sześciu koni są raczej wynikiem zniszczenia grobów niż kawałkowania pogrzebanych w nich zwierząt, a więc chowanie zwierząt w całości było zjawiskiem powszechnym.

Usytuowanie zwierząt w grobie w stosunku do stron świata wykazuje również cechy stałości. Na dwadzieścia dwa konie, u których dało się to określić, szesnaście skierowano przodem na południe, a sześć na południe z lekkim odchyleniem ku wschodowi. Zważywszy, że ówczesni mieszkańcy Tumian mogli określać kierunek niezbyt precyzyjnie, usytuowanie konia przodem na południe, a tyłem na północ wydaje się regułą.

Ułożenie koni w pozycji brzuszno-grzbietowej, zbliżonej do tej, jaką konie przyjmują w czasie leżenia na mostku, stwierdzono w siedemnastu przypadkach. Wprawdzie jest to zaledwie połowa, ale są to w badanym zespole wszystkie konie, co do których można się było w tej sprawie wypowiadać. Innego ułożenia nie spotkałimy. U siedmiu koni jedną z kończyn przednich wysunięto do przodu, podczas gdy pozostałe podwinęto pod tułów. We wszystkich tych przypadkach (z wyjątkiem konia 20, co do którego nie możemy tego twierdzić z całą pewnością) wysunięta była kończyna przeciwna do kierunku zwrócenia głowy. Wygląda na to, że grzebiący konia chcąc utrzymać jego pozycję brzuszno-grzbietową, przez wysunięcie do przodu kończyny „podpierał” tułów, który wskutek skręcenia głowy z szyją miał tendencje do „przewrócenia się” w stronę przeciwną. Takie ułożenie kończyn przednich nie jest jednak regułą. U czterech koni do przodu wysunięte były obydwie kończyny przednie, a u trzech innych wszystkie cztery kończyny podwinęte były pod tułów.

Konie grzebano pojedynczo lub zbiorowo, przy czym na omawianym stanowisku istniało osiem grobów pojedynczych, sześć podwójnych, a trzy mieściły po trzy lub cztery osobniki. W grobach pojedynczych konie usytuowane i ułożone w opisany uprzednio sposób pyskami zwrócone zostały na wschód (X, XI, XII) lub miały głowę wyciągniętą do przodu (XIII). W grobach podwójnych głowy zwrócono nawzajem ku sobie (VIII, IX, XVI). W grobach zespołowych zwierzęta miały głowy zwrócone ku sobie z tym, że w potrójnych głowy dwóch koni usytuowanych w zachodniej części grobu zwrócone były do trzeciego leżącego od nich na wschód (por. załączone rysunki).

Wśród koni z Tumian dokładniejszy wiek ustalono w dwudziestu trzech przypadkach, a o pięciu można powiedzieć, że były to konie o ukończonym procesie wzrostu. Reprezentują one różne grupy wiekowe, co uwidoczniło na rysunku nr 1. Jeśli nawet zaliczymy wszystkie te pięć do „starych”, to i tak grupa „w pełni sił” będzie najliczniejsza.

Dwadzieścia jeden koni, u których pięć udało się nam oznaczyć na podstawie cech morfologicznych, było samcami. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że źrebięta 20 i 22, to również samce, co zwiększa ich liczbę do dwudziestu pięciu. Jeżeli nawet pomiary osteometryczne nie dostarczą nowych danych dotyczących tego zagadnienia, już teraz można powiedzieć, że olbrzymią większość pogrzebanych w Tumianach koni stanowiły ogiery.

Proces wytwórczy manifestujący się zmianami na kościach jest z reguły długotrwały i dotyczy starszych osobników. Obecność takich zmian na kościach stępu lub kręgach niektórych koni wskazuje, że do obrzędów pochówkowych użyto również osobników mniej sprawnych.

Niektóre ze spostrzeżeń dokonanych na szczątkach z Tumian pokrywają się z wynikami badań nad grobami końskimi z terenu Suwalszczyzny. Ułożenie koni w grobach podobne do wyżej opisanego stwierdzono na terenie grobów ze Szwałcarii, Osowej, Netty⁶ i Korklin⁷. Usytuowanie zwłok przodem na południe lub południowy wschód miało miejsce w niektórych grobach z wymienionych wyżej stanowisk. Również tam wszystkie z pogrzebanych koni, u których można to było ustalić, były samcami⁸.

⁶ J. Jaskanis, op. cit., s. 89.

⁷ K. Krysiak, S. Serwatką, op. cit., s. 218.

⁸ Ibidem, s. 219; S. Serwatką, op. cit., s. 230.